

УДК 338.001.36:338.4

Киристюк С.В.

*докторант відділу економіки і політики аграрних перетворень
Інституту економіки та прогнозування
Національної академії наук України***ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТИПІВ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ**

У статті представлено методичний підхід щодо типологізації сільської економіки України; встановлено фактори, що впливають на сучасний розвиток економіки сільських територій. Визначено економічний профіль виділених типів сільської економіки.

Ключові слова: сільська економіка, сільські території, кластерний аналіз, типи сільської економіки.

Киристюк С.В. ИДЕНТИФИКАЦИЯ ТИПОВ СЕЛЬСКОЙ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ: КЛАСТЕРНЫЙ АНАЛИЗ

В статье представлено методический подход к типологизации сельской экономики Украины; установлено факторы, влияющие на современное развитие экономики сельских территорий. Определено экономический профиль выделенных типов сельской экономики.

Ключевые слова: сельская экономика, сельские территории, кластерный анализ, типы сельской экономики.

Kyryziuk S.V. IDENTIFICATION OF RURAL ECONOMY TYPES IN UKRAINE: CLUSTER ANALYSIS

This article presents the method to classify rural economies; there were defined the factors which are influenced on the modern development of the rural economy. The economic profiles of the specified rural economies were determined.

Keywords: rural economy, rural areas, cluster analysis, rural economy types.

Постановка проблеми. До проголошення незалежності України (1991 р.), попри другорядність проблем розвитку села, у владних кабінетах все ж таки розуміли важливість сільського господарства й сільського електорату, тому створювалися сприятливі умови для нарощування виробництва та удаваного комфортного життя селян. Незважаючи на те, що існували сільські населені пункти, які мали більш розвинену виробничу й соціальну інфраструктуру, все ж явних аутсайдерів намагалися не допускати, створюючи принаймні мінімальну кількість виробництв, аби забезпечити працевлаштування сільської робочої сили. З переходом на ринкові умови функціонування, особливо після 2000 р., коли були остаточно відмінені залишки командно-адміністративного регулювання, а чинна система державної підтримки сільського господарства та сільських територій мала досить обмежений бюджет, щоб забезпечити розвиток села, стрімко набирало оберти явище просторово-економічної поляризації сільських населених пунктів: більшість з них занепадали, а незначна частина – відновлювала свої втрачені потужності й створювала нові.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ці процеси стали предметом для багатьох емпіричних досліджень у вітчизняному науковому середовищі від економіки і географії до соціології, зосереджуючись на специфічних для кожної із галузей знань аспектах розвитку сільських територій. Проте протягом останніх півтора десятиліття у дослідженнях сільських територій науковці все частіше застосовують міждисциплінарний підхід, що обумовлено багатоаспектністю розвитку села [1, с. 29–31].

Незважаючи на стійке переконання науковців щодо неоднорідності сільських територій, виділення їх окремих схожих типів стало важливим завданням процесу управління їх розвитком.

Сільська економіка може бути як окремим об'єктом класифікації, так і економічної складової комплексного аналізу розвитку сільських територій. Перший підхід використовується у США з метою класифікації територій, зокрема сільських (non-metro), відповідно до їх економічної приналежності, що передбачає визначення панівної сфери економіки конкретної адміністративно-територіальної одиниці.

За цією методикою типологізація здійснюється на основі аналізу показників галузевої зайнятості або галузевих доходів суб'єктів економічної діяльності й зайнятих осіб. Відповідно до прийнятої методики всі сільські території класифікують на: агрозалежні; добувнозалежні; промисловозалежні; бюджетозалежні; послугозалежні; неспеціалізовані [2].

Єврокомісія також використовує підхід визначення домінуючої сфери сільської економіки, на основі якого виділяє п'ять типів сільських територій: 1) сільські території, що межують з високо урбанізованими центрами (розвинена промисловість та рекреаційно-орієнтована сільська економіка з інтенсивним сільським господарством та високим рівнем міської маятникової міграції); 2) сільські території туристичного спрямування; 3) території з диверсифікованою економікою; 4) переважно аграрні території (можуть бути двох типів: з розвиненим інтенсивним й високо ефективним сільським господарством або традиційним й низько продуктивним господарюванням); 5) віддалені території з обмеженим доступом (гірські, островні та ін.) [3, с. 338].

Підхід комплексного аналізу розвитку сільських територій широко застосовується у постсоціалістичних країнах, зокрема і в Україні. До факторів, на основі яких проводиться типологія, у ХХІ ст. науковці об'єктивно додають до традиційних, що характеризують галузеву структуру, соціально-економічний розвиток, а також міграційний чинник, що викликано зростанням багатовекторності комунікаційних зв'язків: село – місто, місто – село, село – село. Наприклад, польські дослідники, використовуючи цей підхід, виділяють шість типів сільських територій: 1) перехідні сільські території, що знаходяться під впливом великих міських центрів; 2) урбанізовані сільські території, що знаходяться під впливом невеликих міських центрів місцевого значення; 3) рекреаційно-відпочинкові сільські території; 4) аграрні сільські території; 5) віддалені занепадаючі сільські території; 6) монофункціональні економіки, основані на експлуатації місцевих рідкісних ресурсів або специфічних видів промислового виробництва (наприклад, території з розвиненим енергетичним сектором виробництва, з розвиненою добувною промисловістю тощо) [4, с. 193–194].

В українському науковому середовищі також використовуються різні підходи щодо типологізації сільських територій. Відомий український дослідник сільських територій О.І. Павлов класифікує сільські «соціально-просторові утворення» відповідно до пріоритетного виду діяльності, виділяючи п'ять типів: два типи віддалених територій (аграрні й рекреаційні) та три типи територій з різним ступенем урбанізованого впливу [5, с. 193–194]. Більш комплексний підхід до типологізації сільських територій використали дослідники Інституту економіки та прогнозування НАНУ на основі застосування управлінського підходу для цілей сільського розвитку. В одному із блоків комплексної типології було проведено класифікацію сільських територій за сферою прикладання праці сільського населення, що відображає стан розвитку сільської економіки. При цьому враховувалась роль сільського господарства (у формальному та неформальному секторах), розвиненість «організованого» сектору сільської економіки та трудові міграційні потоки сільського населення (на основі частки сільського населення, зайнятого за межами села), що дозволило авторам виділити чотири типи сільських територій: аграрні (монофункціональні); диверсифіковані; території з домінуванням трудової міграції; проміжний тип сільських територій [1, с. 200–201].

Альтернативний підхід до типологізації сільських територій запропонував російський дослідник сільської економіки Д.А. Сюсюра, основна гіпотеза якого передбачає необхідність функціонування сільської економіки для забезпечення якісного життя сільських жителів. На основі розробленого підходу автор виділив шість типів сільських економік за ступенем сприяння зростанню чисельності населення сільських територій [6, с. 91–93].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не применшуючи значення результатів проаналізованих досліджень в частині типологізації сільських територій, зауважимо, що назріла потреба в проведенні сучасного аналізу. Це викликано необхідністю відображення змінюваних умов макроекономічного розвитку й врахування нових факторів, зокрема урбанізованого впливу на сільську економіку.

Мета статті. З огляду на вищезазначене, у дослідженні ми ставимо за мету ідентифікувати типові сільські економіки, що сформувались в Україні, та визначити їх економічні профілі.

Виклад основного матеріалу. Методика та інформаційне забезпечення дослідження. Методологічно ідентифікація типових економік сільських територій ґрунтується на визначенні їх подібності та відмінності:

– до одного типу належать об'єкти подібні між собою;

– ступінь подібності двох об'єктів, зарахованих до одного типу, є вищою, ніж тих, що належать до різних типів.

Ступінь подібності може визначатися на основі однієї або декількох ознак (факторів). Найчастіше використовується багатофакторний метод для визначення подібності об'єктів. При цьому аналіз численних факторів може здійснюватися по чергово або одночасно. Застосування одночасного аналізу множинних факторів розширює дослідницькі можливості, тому є більш широко вживаним. Їх об'єднують у два блоки: метод інтегральних оцінок і метод кластерного аналізу [7].

Вибір кластерного аналізу як методу дослідження обумовлено його якісними перевагами, практичною цінністю та популярністю застосування у наукових

цілях. З-поміж кластерних методів аналізу цілям цього дослідження відповідає ієрархічний метод з використанням агломеративної процедури, суть якої зводиться до поступового об'єднання двох найближчих об'єктів з досліджуваної сукупності. Об'єднання відбувається на основі вимірювання відстаней (Евклідової відстані, Чебишева та ін.) між об'єктами у багатовимірному просторі з використанням визначеного заздалегідь алгоритму (метод міжгрупових зв'язків, ближнього або дальнього сусіда, метод Варда та ін.). Найчастіше для подібних цілей використовують метод міжгрупових зв'язків та метод Варда, а за міру відстані – Евклідову відстань або її квадрат. У нашому дослідженні використано метод міжгрупових зв'язків, а відстань між кластерами розраховувалась на основі квадрату Евклідової відстані.

Інформаційну основу для дослідження склали здебільшого матеріали статистичних збірників «Соціально-економічне становище сільських населених пунктів» за 2014 р. та «Економічна активність населення України 2013».

Кластерний аналіз типів сільської економіки проведено на прикладі 24-ох адміністративно-територіальних одиниць України (за винятком тимчасово окупованої АР Крим), кожна з яких проаналізовано за 16-а показниками, що характеризують три блоки розвитку сільської економіки:

1) розвиток організованого сектору сільської економіки;

2) галузева структура сільської економіки й її диверсифікація;

3) комунікаційні зв'язки та урбанізований вплив на сільську економіку.

Необхідність врахування перелічених блоків розвитку сільської економіки обумовлено певними як національними, так і глобальними особливостями. На відміну від розвинених країн світу, де здійснення економічної діяльності в сільській місцевості відбувається в установленому інституційно-правовому середовищі, в Україні в результаті ринкових трансформацій (передусім аграрних) вагома частина економічного потенціалу села через об'єктивні причини реалізується поза межами формальної економіки сільських територій – в основному, це стосується особистих селянських господарств (ОСГ). Незважаючи на те, що останні виробляють майже половину сільськогосподарської продукції України, за роки аграрних перетворень не вдалося створити належних умов для їх залучення у формальний сектор сільської економіки. Це негативно впливає як на макроекономічні показники через недоотримання частини бюджетних доходів, так і на соціально-економічне становище ОСГ через їх відсутність у системі соціального, пенсійного страхування тощо. Неформальна аграрна зайнятість в ОСГ майже в чотири рази перевищує кількість найманих працівників, зайнятих в сільському господарстві, що свідчить про нерозвиненість сільської економіки. У нашому дослідженні в поняття «організованого» сектору сільської економіки ми включали усю сукупність сільських жителів, що належить до категорії найманих працівників, зайнятих на підприємствах усіх сфер економічної діяльності в сільській місцевості. На відміну від аналогічного поняття, представленого у роботі [1, с. 166], ми зараховуємо також і найманих працівників сільських жителів, зайнятих в сільських населених пунктах за межами місця проживання.

Аналіз галузевої структури сільської економіки дає можливість оцінити ступінь її розвитку. Перехід глобальної економіки у добу інформаційного роз-

виту спричиняє серйозні структурні зрушення і в сільській економіці. Наприклад, у розвинених країнах світу частка сільського господарства в економіці невинно скорочується, а поширення надання нових послуг стає актуальним і для сільської економіки. Проте це зовсім не свідчить про зменшення абсолютних показників аграрного виробництва, наприклад, США з їх 1,7% зайнятих у сільському господарстві продовжують залишатися одними з лідерів світового агропродовольчого ринку. Сільська економіка з розширеною галузевою структурою гарантує забезпечення робочих місць не лише різнофаховим спеціалістам, а й дозволяє їй бути менш залежною від галузевих криз та шокових явищ в економіці в цілому за рахунок можливості перетоку капіталу та трудових ресурсів. Тому розвиток сільської економіки має здійснюватись на засадах багатогалузевого підходу шляхом її диверсифікації.

Об'єктивність зарахування факторів, що характеризують міграційні потоки сільського населення, обумовлено зростанням залежності села від міста в частині реалізації трудового потенціалу сільських жителів. У розвинених країнах близько половини сільського населення залучено у процеси маятникової трудової міграції, наприклад у Канаді ця цифра у 2006 р. складала 43% [8, с. 644]. В Україні урбанізаційні потоки сільського населення також постійно зростають: якщо у 2005 р. зайнятими у міській економіці було трохи більше 1 млн сільських жителів, то у 2014 р. – таких налічувалось уже 1,3 млн осіб [8, с. 642]. Безперечно, це можна трактувати як наслідок нерозвиненості сільської економіки. Проте здебільшого процеси маятникової трудової міграції є об'єктивними, оскільки розміри більшості сіл в Україні не дозволяють розвивати багатогалузеву/диверсифіковану сільську економіку, що й обумов-

лює маятникові міграційні процеси. Зрештою, можливість отримання вищого доходу у місті створює й певні вигоди для сільської економіки внаслідок розвитку передусім сфери послуг, будівництва, а також можливого розміщення промислових та логістичних об'єктів на території сільських населених пунктів (переважно у невіддалених з них, що знаходяться під впливом великих урбанізованих центрів) [8, с. 641].

Результати досліджень. Як уже зазначалось, існують різні думки щодо кількості типів сільських економік. Застосування ієрархічного методу кластерного аналізу передбачає визначення оптимальної кількості кластерів (типів), відмінних між собою, з огляду на аналіз емпіричних даних. Це завдання вирішувалось на основі побудови таблиці порядку агломерації, на основі якої можна прослідкувати покровкове об'єднання досліджуваних об'єктів (в нашому випадку регіонів) та визначити оптимальне число сільських економік як різницю між кількістю обстежень (24) та кроком, на якому відбувається стрибок коефіцієнта, що відображає відстань між двома кластерами, визначену на основі заданої метрики. У нашому випадку стрибок коефіцієнта відбувається після 19 кроку (табл. 1), тобто оптимальна кількість кластерів (типів економіки) складає 5 ($24 - 19 = 5$).

Отже, можна констатувати, що в Україні сформувався п'ять типів сільських економік, які суттєво відрізняються між собою за визначеними факторними ознаками, що характеризують їх економічні профілі (рис. 1):

1. «Монофункціональна» (віддалені сільські території) – характеризується низьким рівнем розвитку організованого сектору сільської економіки з домінуванням неформальної аграрної зайнятості (в ОСГ). Їх віддаленість від великих урбанізованих центрів обмежує можливості комунікації, внаслідок чого

Таблиця 1

Порядок агломерації кластерів

Етап	Кластер об'єднаний з		Коефіцієнти	Етап першої появи кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	17	21	.056	0	0	4
2	15	24	.299	0	0	6
3	10	22	.304	0	0	5
4	5	17	.534	0	1	15
5	10	13	.696	3	0	9
6	14	15	.793	0	2	14
7	16	18	1.086	0	0	13
8	2	23	1.092	0	0	13
9	1	10	1.127	0	5	12
10	4	19	1.486	0	0	16
11	8	12	1.495	0	0	21
12	1	20	1.501	9	0	19
13	2	16	2.069	8	7	21
14	7	14	2.259	0	6	18
15	3	5	2.456	0	4	17
16	4	11	3.197	10	0	20
17	3	6	3.510	15	0	18
18	3	7	4.199	17	14	19
19	1	3	5.123	12	18	20
20	1	4	8.890	19	16	22
21	2	8	8.990	13	11	22
22	1	2	12.079	20	21	23
23	1	9	30.697	22	0	0

Розрахунки автора в середовищі SPSS 17.0

рівень міської маятникової міграції порівняно низький (в середньому 13,6% економічно активного населення зайнято в міській економіці).

2. «Слаборозвинена» – характеризується також низьким рівнем розвитку організованого сектору, проте значення аграрної сфери у забезпеченні зайнятості сільського населення нижче (порівняно з монофункціональною), натомість більш значна частина економічно активного населення реалізує свій трудовий потенціал, працевлаштовуючись у міських населених пунктах.

3. «Агророзвинена» – найбільш поширений тип сільської економіки, що характеризується порівняно вищим рівнем розвитку організованого сектору сільської економіки з високим ступенем залежності від сільськогосподарської зайнятості, формальної та неформальної.

4. «Урбанізована» – характеризується відносно невисоким рівнем розвитку організованого сектору сільської економіки, але більш диверсифікованим. При цьому роль сільськогосподарського сектору не применшується, але частка зайнятих в ОСГ – найнижча серед усіх типів сільських економік. Комунікація з міською економікою досить розвинена. Отже, цей тип сільської економіки можна охарактеризувати як приміський.

5. «Диверсифікована» – високо диверсифікована сільська економіка з високим рівнем міської трудової міграції сільського населення (майже половина сільського трудового потенціалу працевлаштована у міській економіці).

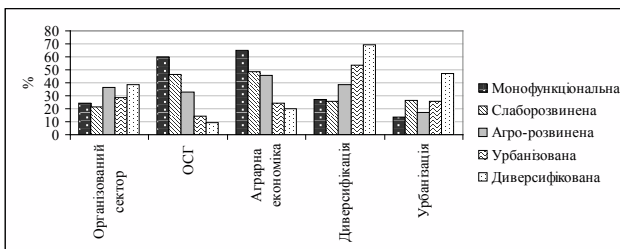

Рис. 1. Економічний профіль типів сільської економіки України за основними факторами розвитку

Розрахунки автора

Висновки. Проведений аналіз дає підстави для висновку про необхідність диференційованого підходу щодо управління економічним розвитком сільських економік, базуючись на виявленому різноманітті їх типів. Для урбанізованих типів сільських економік («слаборозвиненої» та «урбанізованої») зусилля мають бути спрямовані на розвиток тран-

спортної інфраструктури з метою сприяння поглибленню вигод від комунікації між сільськими територіями та містом. Натомість для агрозалежних типів сільських економік («монофункціональної» та «агророзвиненої») потрібно передбачити організаційно-економічний механізм, орієнтований на розвиток агропродовольчих ланцюгів з високою доданою вартістю (органічна продукція, перероблена продукція, напівфабрикати тощо) через посилення їх конкурентних переваг у виробництві сільськогосподарської продукції з метою отримання вищих доходів від аграрної діяльності. Ми вважаємо, що у перспективі частка «урбанізованих» та «диверсифікованих» типів сільських економік зростатиме, що потребуватиме додаткових бюджетних (державного та регіональних) витрат на розвиток транспортної й соціальної інфраструктури.

Подальші наукові дослідження будуть спрямовані на апробацію запропонованої методики для просторового аналізу розвитку сільської економіки на прикладі сільських населених пунктів та розробку заходів щодо активізації процесу капіталізації сільських ресурсів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О.М. Бородіної та І.В. Прокопи ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 376 с.
2. County Typology Codes. USDA. Economic Research Service. [online] Available at: <<http://www.ers.usda.gov/data-products/county-typology-codes.aspx>>.
3. Rural areas – our link to the land. [pdf] Available at: www.eea.europa.eu/publications/92-9157-202-0/3.13.pdf.
4. Owsinski, J., Andrzejewski, M., 2007. Rural municipalities in Poland: development types, paths and perspectives. European Rural Development Network. Rural Areas and development, 7, pp. 177–192.
5. Павлов О.І. Диверсифікація економіки як чинник продуктивного використання трудового потенціалу сільських територій / О.І. Павлов // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції : зб. наук. праць. – К. : СЕУ ; Рівне : НУВГП, 2010. – № 2. – С. 318–325.
6. Сюсюра Д.А. Управление многофункциональной сельской экономикой: от целеполагания до оценки результатов : моногр. / Д.А. Сюсюра. – М. : Университетская книга ; Оренбург : Издательский центр ОГАУ, 2012. – 256 с.
7. Балусва О.В. Кластерний аналіз територій України за показниками антропогенних навантажень на навколишнє природне середовище [Електронний ресурс] / О.В. Балусва, Н.М. Чинкуляк // Ефективна економіка : електронне наук. фах. вид. – 2013. – № 12. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2574>.
8. Киризиук С.В. Зайнятість сільського населення – компроміс між сільською та міською економіками [Електронний ресурс] / С.В. Киризиук // Глобальні та національні проблеми економіки : електронне наук. фах. вид. – 2015. – Вип. № 3. – С. 640–645. – Режим доступу : global-national.in.ua/archive/3-2015/133.pdf.